

Інтелігенція і влада. вип. 26.

УДК 477.85

О.В. Вигівська

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ МІЩАНОК У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНИ

Ключові слова: міщанка, соціальна мобільність, солдатка, купчиха.

Ключевые слова: мещанка, социальная мобильность, солдатка, купчиха.

Keywords: pettybourgeois, social mobility, soldiers wife, tradeswoman.

Соціальна мобільність у суспільстві належить до важливих дослідницьких аспектів в історії. Відомості з соціальних переміщеннях дають цінний матеріал для вивчення стану і динаміки соціальної структури, відкритих і латентних процесів, що протікають в суспільстві. Проблема станових переміщень жінок в Російській імперії, до складу якої входила й Волинь, залишається практично не вивченою. Між тим знання соціального статусу жінки, який визначався по батькові або чоловікові, вивчення соціальної мобільності жінок, а саме переходу з одного стану в інший дає можливість вийти за межі виключно "жіночої історії", та дослідити формування і динаміку розвитку суспільства в цілому.

Концентрація уваги на порівняно невеликих історичних суб'єктах допомагає вивченню особистих контактів (соціальних взаємозв'язків) окремих індивідуумів. При цьому контакти можуть бути обумовлені, як господарською діяльністю, так і соціальним положенням, спорідненістю, особистими пристрастями, віковою близькістю, спільністю соціокультурних уявлень.

Предметом вивчення повсякденності будь-якого соціального стану виступають різноманітні характеристики поведінки, які охоплюють усі сфери життя і проявляються в символічних формах: обрядах і ритуалах, художніх

стилях і релігійних уявленнях, стереотипах свідомості і поведінки, ролевих структурах і функціях, звичаях і традиціях [13, с. 68]. Мікроісторичний підхід дозволяє реконструювати життя звичайних жінок у досліджуваний період.

У дореволюційний період історія провінційних міст привертала увагу виключно місцевих письменників і краєзнавців, які намагалися реконструювати факти з минулого міських поселень, акцентуючи увагу, передусім на їх пам'ятках, помітних особистостях і подіях. Про подробиці життя більшості міського населення – міщан, ремісників, робітників, згадується, як правило, лише у тому випадку, якщо вони стають учасниками важливих, з точки зору авторів, подій або примітних інцидентів. Сама по собі міська повсякденність, як правило, знаходиться поза увагою авторів краєзнавчих робіт дореволюційного часу. Джерелами з вивчення життя міщанок дорадянського періоду є головним чином архівні документи: прошения, списки міщанських товариств, судові справи.

В радянській історіографії аналізувалась, головним чином, соціально-економічна складова міст. Серед наукових статей і монографій, присвячених Російській імперії пореформеного часу, опублікованих в радянський період, дослідження торкаються, головним чином еволюції поглядів і духовному світу інтелігенції, меншою мірою робітників. У той же час, ряд категорій міського населення історики радянського часу практично ігнорували: життєвий світ міщан, купців, чиновників практично не відображений в радянській історіографії, не говорячи вже про жіноцтво провінційних міст. «Забутим станом» назвали міщан дослідники історії російських міст.

У пострадянський період міщанству Російської імперії, а саме соціальній мобільності, джерелам поповнення міщанського стану, правовому положенню та становій організації, професійно-господарській діяльності, грамотності та освіті у міщанському середовищі, моральним та культурним цінностям у родинах міщан приділила увагу Л. Кошман [12]. Шлюбні відносини у родинах міських обивателів, міщанства, купецтва, родин

відставних солдат є предметом дослідження М. Трефилової та Т. Котлової [22].

Серед нових проблем, які починають вивчатися на сучасному етапі є історія повсякденності, мікроісторія, гендерна історія тощо. Дослідження мобільності міського населення аналізується А. Платоною, яка розглядає як вертикальну висхідну мобільності (переміщення в групи вищого ієрархічного рівня, головним чином перехід міщан в гільдійське купецтво), так і проблему горизонтальної мобільності (географічне переміщення міщан і перехід в групи рівного ієрархічного рівня) [18].

Праця Н. Миронова, з історії міського населення, дає можливість ознайомитись з оригінальними дослідженнями в окремих галузях життя різних категорій населення Російської імперії, таких як демографія, урбанізація, сімейна організація, соціальна стратифікація і соціальна мобільність, сільська і міська громада, право, суд і державність [14]. Але книга не охоплює проблематику гендерної історії.

Аналіз російської класичної драми, проведений К. Фрумкіним, а саме соціально-психологічні роздуми про купецтво та міщанство, дають змогу провести порівняння між родинами купців та міщан [23].

Історія міщанства українських міст тема майже не досліджувана. Серед досліджень, які присвячені податним станам, слід виділити монографію Олександра Гуржія, де на великій кількості фактичного матеріала, показується як конкретно і в яких історичних умовах змінювалася соціальна структура податних категорій в Україні у XVII-XVIII ст. [10].

Отже, міщанство загалом на сьогодні є однією з найменш вивчених великих соціальних груп періоду імперії, а жіноцтво міст взагалі залишилось поза увагою дослідників. Вивчення міщанства, особливо дореформеного, натрапляє на мізерність джерел, відмічену багатьма дослідниками соціальної історії міста, оскільки в джерелах особистого характеру пересічні городяни практично не зустрічаються. Станова група, чиїм основним завданням було відтворення власного життя, а не служіння державним або громадським

інтересам, залишилася мало поміченою в канві політичної історії. До того ж, на відміну від селянства або робітників, в середовищі міщанства не зустрічаємо вираженого соціального протесту, що також відбилося на інформативності джерел. Міщани - верства населення, що живе виключно повсякденними турботами. Тому саме дослідження у ракурсі повсякденності може дати можливість виявити спільні риси у соціальному положенні жінок різних станів, а також з'ясувати головні відмінності.

У першій половині XIX ст. більшість міського населення в губерньському місті складало міщанство. Приналежність до міщанства була законодавчо визначена без урахування національних і релігійних відмінностей городян.

Станова структура населення Росії формувалася поступово, й остаточно склалася у XVIII ст. Серія узаконень, що завершилася дарованими грамотами дворянству і містам 1785 р., сформувала чотири стани російського суспільства: дворянство, духовенство, стан міських обивателів і селянство, які ще чіткіше були оформлені «Законами о состояниях» [21]. Стан міських обивателів, створений Городовим положенням Катерини II, завершив процес формування міського торгово-ремісничого населення, яке пройшло трансформацію від посадників до купців, а потім «міщан взагалі» - міських обивателів. Ця система остаточно закріпилася Городовим положенням 1785 р., яке ділило міське суспільство на купців трьох гільдій, цехових ремісників, посадників або міщан і іменитих громадян. До останніх відносилися учені, художники, банкіри, видатні купці, власники кораблів [19].

Миронов показує, що на кінець XVIII ст. в Росії з деякими особливостями порівняно із західноєвропейськими країнами, сформувалися суспільні стани, що знайшло таке формальне вираження:

- станові права були закріплені в законі;
- права були спадковими і безумовними;
- вони мали свої станові організації (дворянські збори, міські думи, купецькі, міщанські, ремісничі, селянські товариства тощо) і становий,

незалежний від коронної адміністрації суд;

- користувалися правом самоврядування;
- мали станову самосвідомість і менталітет;
- мали зовнішні ознаки станової приналежності [14, с. 140].

Місце людини в соціальній ієрархії ХІХ ст. складалося як комбінація багатьох характеристик. Серед них рівень правоздатності і зобов'язань перед державою (те, що безпосередньо визначалося становою приналежністю), розміри власності, етнічна і конфесійна приналежність, освіта, рід занять, сімейний стан, спосіб життя тощо [18, с. 26].

У структурі російських станів першої половини ХІХ ст. можна виділити непривілейовані податні стани (селяни, міщани), напівпривілейовані групи (гільдійське купецтво, духовенство, особисті і спадкоємні почесні громадяни тощо) і пануючий стан – спадкоємне дворянство. Соціальні групи одного рівня мали схожий, але не зовсім рівний набір прав і обов'язків [18, с. 26], така прозорість давала можливість міщанкам трансформуватися в купчих, якщо вони отримували дозвіл та мали можливість заявити про свій капітал, що може розглядатись як висхідна мобільність. У 1775 р. до міщан відносилися власники капіталу до 500 рублів, через 10 років майнова межа між міщанами та гільдійськими купцями збільшилась до 1000 руб. [12, с. 5]. Так, міщанка Житомирського повіту Марія Палахова, надала свідоцтво про сплату усіх повинностей, свідоцтво 2-гої гільдії купецтва та білет на лавку з тим, щоб її, разом з онуками зарахували до купців м. Черняхіва [8, арк. 100 зв.].

Порівняльний аналіз складу міського населення Східної Волині наприкінці ХVІІІ ст., який наводить О. Карліна свідчить, що із загальної кількості мешканців міст і містечок (48883 чоловіки) шляхта становила 8,6 відсотка, міщани – 16,4, духовенство – 1,8, державні селяни – 10,3, залежні селяни – 60,8, вільні і цигани – 2,1 відсотка [11, с. 27].

Міщани були другою, після селян, за чисельністю групою податного населення губернії [18, с. 27] та знаходилося в основі соціальної піраміди,

серед груп з мінімальною правоздатністю. Збільшення чисельності міщанства відбувалось не скільки завдяки демографічним процесам, скільки за рахунок інших станів, які приписувались до міщанства. До нього приписувались селяни, які отримали відкупну, відставні військові чини, солдатські вдови, вихованці виховних будинків, купці, які не заявили про свій капітал, а також іноземці, які отримали громадянство та послушники монастирів [12, с. 6].

Дослідження «Прошений», поданих у канцелярію Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора дають змогу простежити мобільність міщанства у питаннях переходу з одного стану в інший.

Серед повинностей накладених на міщанство, однією з найважливіших була рекрутська, саме наслідки цієї повинності об'єднують жінок двох станів - міщанку і селянку, які при віддачі чоловіка у солдати змінювали свій соціальний статус і перетворювались на солдатку. Процедура набору рекрутів серед міщан мала деякі відмінності від набору селян. Міщанське товариство викупувало рекрутські квитанції на кошти, зібрані членами товариства. Ті, хто мав йти на службу, тягнули жереб. На службу уходив тільки той, хто не заплатив збір за рекрутську квитанцію, зазвичай хтось з найбідніших міщан [12, с. 8]. Нерідко у родині міщан за черговика відправляли в рекрути добровольця по найму. Таким чином, серед міщанок, перетворення на солдатку відбувалось рідше ніж у сільському середовищі, але у таких випадках, однаково трагічно приймалась звістка про відправлення чоловіка у солдати. Міщанка м. Кременця Ройтман народила мертву дитину, після того як отримала удар від поліцейського, у сутичці, коли забирали чоловіка в рекрути [1, арк. 1-6].

Беручи до уваги, що діти солдаток приписувались до військового відомства, жінки, які мешкали у місті все ж таки намагались приписатися до будь-якого міщанського товариства. Так, до Житомирського товариства міщан прохає приписати себе та 4-х синів рекрутка Е.Глобова [4, арк. 4], а солдатська дочка Ганна Волкова, у 1834 р. подавала прошение з тим, щоб її

позашлюбну дитину також приписали до міщанського товариства [2], по цих справах рішення в архіві відсутнє, а ось у справі содатки Агафени Бабенкової є відповідь на прохання приписати її сина до міщанського стану. Їй було відмовлено, через те що дитина народжена через 3-місяці по тому, як чоловік був забраний у солдати і син належить військовому відомству [3].

Виходячи заміж за селянина-кріпака жінка міщанка також змінювала свій статус. У кінці XVIII - початку XIX ст. ситуація навколо особистої свободи міщанок, які виходили заміж за кріпаків, залишалася юридично невизначеною. Підпорядкування дружини кріпака поміщикові впродовж життя чоловіка (незалежно від її соціального статусу до шлюбу) не ставилося під сумнів і не оскаржувалось. Проте мали місце звернення до судів вдів міщанського походження, які "відшуковують собі свободу" після смерті кріпосних чоловіків [18, с. 28].

В умовах відсутності чіткої правової норми, збереження над вдовами-міщанками поміщицької влади, або їх звільнення, залежало від свавілля суддів. У 1815 р. був виданий указ "О законах, коими должно руководствоваться при решении дел о людях, отыскивающих свободу из помещичьего владения". Указ встановлював правову норму: "все вольного происхождения вдовы и девки, вышедшие замуж за помещичьих дворовых людей и крестьян, по смерти мужей их, в число крепостных обращаемы быть не должны" [20].

У «Своде законов о состояниях» підтверджується, що "браком ни в коем случае не сообщается крепостное состояние; и лица женского пола, вступившие в замужество за крепостных людей, хотя остаются в повиновении помещику по мужу, не теряют чрез то вовсе свободного своего состояния, и по смерти мужа не могут быть обращены в число крепостных". Підтверджується, що законні діти, народжені в шлюбі з кріпаком, визнаються кріпаками, "хотя бы мать их была свободного происхождения". Таким чином, кріпацтва для міщанки в шлюбі з кріпаком де-юре не існувало, але де-факто на період життя чоловіка-кріпака міщанка повинна була залишатися "в

покорі поміщиків", що природньо визначало певне обмеження її станових прав.

Приналежність до міщанства визначалася приписуванням до міщанського суспільства певного міста. Перехід в іншу станову групу, як і переїзд в інший населений пункт, були обмежені низкою законодавчо позначених умов.

Якщо купцям паспорт заміняло свідоцтво про належність до купецького стану, яке давало право на вільне проживання, то міщанам паспорти видавались на визначений термін за згодою міщанського товариства [12, с. 9].

Найбільш поширеним заняттям міщан була торгівля, але на відміну від купців вона була незначних масштабів. Торгували в основному дріб'язковим товаром, крім цього мала місце й лоткова торгівля. Міщанство складало основу дрібного торгівельного підприємництва, більш успішні мали змогу завдяки початковому капіталу завести мануфактуру, та зайнятися промисловим підприємництвом. Ще у другій половині XVIII ст. обивателям міст, у тому числі міщанам, дозволялось володіти промисловим підприємством [12, с. 11]. У містечку Корці в 1797 р. існувало три шкіряні заклади, один з яких належав міщанці Вікторії Милевській [16, с. 173].

На другому місці по частоті згадки в джерелі стоїть найми в служіння. О.Нестерцова-Собакар вважає, що саме завдяки тому, що жінки податного стану раніше були залучені у трудові правовідносини, то й в пореформений період розподіл жіночої праці відбувався пропорційно їх становості. Для жінок і дівчат низьких верств населення соціальна адаптація до нових умов життя проходила без особливих труднощів, оскільки й до цього вони знаходилися у становищі найманих робітниць, і ці зміни давали їм свободу і самостійність у виборі професії [17, с. 116].

Тенденція до включення жінок в процес оплачуваної діяльності міняла модель взаємин подружжя. Немає підстав твердити, що ці взаємини починали будуватися за принципом рівноправ'я, але вона привносила певну

повагу в сім'ї, і у працюючих жінок з'являлося почуття упевненості у своїх силах, своїй правоті [22, с. 9].

Патріархальні традиції були притаманні не тільки купецьким родинам, а й у середовищі міщан, хоча й не так чітко виражені. М.Н. Трефілова та Т.Б.Котлова вважають, що саме протиріччя всередині сім'ї виростили на ґрунті патріархальних традицій і патріархального законодавства, яке приписувало дружині коритися чоловікові, «перебувати до нього в любові, повазі та в необмеженій слухняності», при цьому неминуче виникала можливість зловживання заснованими на шлюбі правами. Факти жорстокого поводження чоловіків з дружинами осуджувались, але були повсюдним явищем. Нелюдяне ставлення, більше були характерні для сімей солдатів та міщан, а також селян, які мешкали у місті [22, с. 6].

Ставлення до зради між подружжям також мають свої відмінності. Якщо міщанки та солдатки проявляли досить лояльне ставлення до невірності чоловіка, то купецькі дружини та дворянки демонструють зовсім інше. Значну роль у відмінності оцінок невірності чоловіка грає саме можливість забезпечення власної фінансової стабільності у разі розлучення. [22, с. 6]. Хоча, треба зазначити, що міщанинові на відміну від купця, не властиві були буйство, самодурство і зловживання своєю владою у родині [23, с. 82].

Міщанка могла, за допомогою цивільної влади зобов'язати чоловіка більше її «не бити та не лаятися» та, провівши чоловіка через різні стадії судового процесу, укласти з ним мирову угоду на певних умовах. Окрім цього міщанки зверталися з «прошеним» про накладання опіки на майно чоловіка в разі його нетверезого способу життя та марнотратства [5, 6, 7].

Серед міщан переважала мала індивідуальна сім'я, що складалася з двох поколінь - батьків і дітей. Бессонова стр.17 У російській класичній літературі, образи жінок купецького та міщанського стану подібні. Так дружини глав сімейств у міщанській сім'ї, зображеній в драмі М. Горького «Міщани», також як і в купецькій – драма С.Найденова «Діти Ванюшина»

показані набожними, безхарактерними жінками, які обожнюють своїх дітей [23, с. 83].

Для міщан, які були податним станом і знаходилися разом з сільськими обивателями в основі соціальної піраміди, крок вниз по соціальних сходах, з точки зору законодавства про стани, означав визнання злочинцем і "позбавлення усіх громадянських прав". На практиці, як ми бачимо соціальна мобільність представників міщанського стану була повна нюансів і могла виражатися рядом способів, лише побічно відбитих в законодавстві [18, с. 29].

Таким чином проаналізований матеріал дає підстави до наступних висновків:

- одним з основних каналів соціальної мобільності жінок було заміжжя, яке визначало соціальний статус жінки - купчихи, солдатки, міщанки;
- безпосередньою умовою висхідної мобільності міщанок виступає наявність необхідного заявленого капіталу, який давав змогу піднятися на щабель вище - перетворившись на купчиху;
- соціальна мобільність жінок суттєво обмежена умовами того часу, до яких можна віднести недостатній рівень освіти, нерозвиненість інфраструктури, переважання сільського населення в Волинській губернії.

В цілому проаналізовані відомості дають можливість глибше уявити характер і суть міської міщанської сім'ї першої половини XIX ст., засвідчують, що міщанки мали спільні риси з жінками інших оподатковуваних станів, і являли собою яскравий приклад мобільності жіноцтва.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДАК України) Ф. 422 Канцелярія Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора, оп.1, спр. 8607. О преждевременном рождении мертвого ребенка мещанкой г. Кременца Ройтман от удара, нанесенного ей полицейским при взятии ее мужа в рекруты, 6 арк.

2. ЦДІАК України, Ф.442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, оп.66, спр. 207 Дело по прошению солдатской дочери Анны Волковой о приписке ее незаконнорожденного сына при ревизии в число мещан, 3 арк.
3. ЦДІАК України, Ф.442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, оп.66, спр. 256 Дело по прошению солдатки Агафены Бабенковой о причислении ее сына к мещанскому сословию или отдаче в кантонисты, 4 арк.
4. ЦДІАК України, Ф.442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, оп.84, спр.87 Дело по просьбе рекрутки Е.Глобовой причислить ее сыновей к житомирским мещанам, 4 арк.
5. ЦДІАК України, ф. 442 Канцелярия Киевского, Подольского и Волинского генерал-губернатора, оп.624, спр.214. Дело о наложении опеки на имущество житомирского мещанина за «расточительность и нетрезвую жизнь» , 5 арк.
6. ЦДІАК України, ф. 442 Канцелярия Киевского, Подольского и Волинского генерал-губернатора, оп.629, спр.183, Дело по ходатайству мещанки г.Владимира о взятии под опеку имущества ее мужа, ведущего нетрезвую, расточительную жизнь, 23 арк.
7. ЦДІАК України, ф. 442 Канцелярия Киевского, Подольского и Волинского генерал-губернатора, оп.629, спр.534. Дело по ходатайству мещанки г. Новоград-Волинска Филипович об учреждении опеки над имуществом ее мужа из-за его «нетрезвой и расточительной жизни», 17 арк.
8. Державний архів Житомирської області (далі Держархів Житомирської обл.), ф.64. Житомирська міська дума. м. Житомир Волинської губернії. оп.1, спр. 10. О причислении разных лиц в Житомирские купцы, 430 арк.
9. Бессонова Т. Мещанские семьи Казани в середине XIX в. / Т. В. Бессонова // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. - 2011. - № 1 (17). – С. 12 – 20.

10. Гуржій О. Податне населення України XVII-XVIII ст. Нариси з історії та статистики / Олександр Гуржій. Черкаси, 2009, – 295 с.
11. Карліна О. Соціально-економічний стан міст і містечок східних повітів Волинської Губернії наприкінці XVIII ст. за «Географічним і економічним описанням Волинської губернії 1798 року»/ О. Карліна // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник., відп. Редактор М.Ю.Костриця [Велика Волинь: Праці Житом. наук. краєзн. тов-ва досл. Волині. Т.16] – Житомир: Журфонд, 1997. – 192 с.
12. Кошман Л. Мещанство в России в XIX в. / Лидия Васильевна Кошман // Вопросы истории, №3, 2008, – С.3 – 18.
13. Малова Е. Повседневность: сущность и предмет изучения в гуманитарных науках / Е.Ю. Малова // Современные наукоемкие технологии №7, 2007, – С. 68 – 71.
14. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Борис Николаевич Миронов, в 2 т. – 2-е изд. , испр. – СПб: Из-во «Дмитрий Буланин», 2000.,Т.1 – 548 + 568 с., 87 + 55 ил.
15. Найденов С. Дети Ванюшина / Сергей Александрович Найденов Москва: Директ-Медиа, 2010. – 129 с.
16. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні / Олексій Олексійович Нестеренко. Ч.1 Ремесло і мануфактура. Видавництво : Академії Наук Української РСР, Київ., 1959, – 392 с.
17. Нестерцова-Собакар О. Законодавче забезпечення трудової діяльності українських жінок: історико-правові аспекти / О.Нестерцова-Собакар // Право України, №9, 2005. – С.116 – 119.
18. Платонова А. Нисходящая мобильность мещан в первой половине XIX века (правовой аспект) / Александра Андреевна Платонова // Известия Самарского научного центра Российской академии наук , Т.12, №6, 2010, – С. 26–29.
19. Полное собрание законов Российской империи: Первое собрание. – Т. 22. – № 16188

20. Полное собрание законов Российской империи: Первое собрание. – Т.33. – №25947
21. Свод законов Российской империи. Т.IX. Законы о состояниях. СПб., 1857.
22. Трефилова М., Котлова Т. Конфликт как фактор трансформации семьи горожан в конце XIX – первой четверти XX в. / М.Н.Трефилова, Т.Б.Котлова // Женщины в Российском обществе. Российский научный журнал, №1 (58), 2011, Из-во «Ивановский государственный университет», – С.3–16.
23. Фрумкин К. Купечество и мещанство: социально-психологические размышления на материале русской классической драмы / К.Г. Фрумкин // Историческая психология и социология истории. №1, 2009., – С.74 – 91.

Анотації

Оксана Выговская. Социальная мобильность мещанок в первой половине XIX в. на примере Волыни.

В статье рассматривается положение, социальная мобильность мещанок, представительниц податного населения Волынской губернии. Определяются условия перехода в другие состояния, механизмы осуществления изменений в сословной принадлежности, а именно приобретение статуса купчихи, или солдатки.

Oksana Vygivska. Socialmobility of petty bourgeois in the first half of the 19th century. The case of volyn region.

The article studies social status,social mobility of petty bourgeois as the representative of taxable population of Volynprovince. It defines the terms of transition to other states, methods in realizationof changes in class position, namely obtaining of status of tradeswoman orsoldiers wife.